

Renata Kamińska

"Studi sugli acquedotti pubblici romani", I : "La struttura giuridica", II : "L'organizzazione giuridica", Franco Vallocchia, Napoli 2012 : [recenzja]

Zeszyty Prawnicze 14/1, 239-248

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

FRANCO VALLOCCHIA, *Studi sugli acquedotti pubblici romani*,
I. *La struttura giuridica*; II. *L'organizzazione giuridica*,
Jovene editore, Napoli 2012, ss. 126; ss. 172

Niegasnące od wieków zainteresowanie prawem rzymskim zarówno wśród historyków prawa, jak i wśród osób zajmujących się prawem współczesnym, zwłaszcza cywilistów, wynika głównie z faktu, iż podwaliny istniejącego obecnie porządku prawnego tworzy właśnie dorobek rzymskiej jurysprudencji. Od wielu stuleci badacze praw antycznych starają się poznać i opisać kolejne instytucje prawa rzymskiego; jak jednak łatwo można zauważyć, przede wszystkim, prywatnego. To jemu romaniści poświęcali większość swoich publikacji, ono było przedmiotem wykładów uniwersyteckich i jego korzeni doszukiwano się we współczesnym prawie. Przez cały ten czas prawo publiczne pozostawało w cieniu prawa prywatnego. Stosunkowo od niedawna daje się zauważyć wzrost zainteresowania światowej romanistyki problematyką wykraczającą poza ramy prawa prywatnego. W pierwszej kolejności zaczęto pochylać się nad zagadnieniami dotyczącymi prawa sakralnego¹ i karnego². O wiele mniej chętnie sięgano zaś do problematyki prawa administracyjnego. Jak się jednak miało okazać, wzrost zainteresowania również i tą częścią prawa rzymskiego był tylko kwestią czasu. Badacze bowiem szybko docenili bogactwo zarówno tak dziewiczych tematów, jak i samych źródeł. To zaintereso-

¹ E.M. ORLIN, *Temples, Religion and Politics in the Roman Republic*, New York 1997; C.E. SCHULTZ, *Women's Religious Activity in the Roman Republic*, North Carolina 2006; J. RÜPKE, *Die Religion der Römer*, München 2001; M. BEARD, J. NORTH, S. PRICE, *Religions of Rome. A History*, vol. I, Cambridge 1998; TYCHŹE, *Religions of Rome. A Sourcebook*, II, Cambridge 1998.

² O.F. ROBINSON, *The Criminal Law of Ancient Rome*, Maryland 1995; J. HARRIES, *Law and Crime in the Roman World*, Cambridge 2007; C. VENTURINI, 'Damnatio iudicium'. *Cinque studi di diritto criminale Romano*, Pisa 2008.

wanie rzymskim prawem publicznym, również administracyjnym, nie tylko, jak można łatwo zaobserwować, nie gaśnie, ale zdobywa kolejnych zwolenników. Do ich grona zalicza się prof. Franco Vallocchia (Università degli Studi di Roma), którego dorobek naukowy stanowią monografie i artykuły dotyczące niemal wyłącznie zagadnień rzymskiego prawa publicznego. Szczególnie zaś upodobał on sobie właśnie prawo administracyjne. Poważną część swojej działalności naukowej Vallocchia poświęcił urzędowi, zwłaszcza kapłańskiemu, oraz organizacji politycznej plebsu³. Natomiast od niedawna do jego czołowych zainteresowań należy problematyka związana z funkcjonowaniem i prawną ochroną rzymskiej infrastruktury miejskiej⁴. Wyrazem tego są ostatnie publikacje tego Autora, do których należy recenzowana praca. Została ona opublikowana w dwóch tomach. Konstrukcja pracy jest dokładnie przemyślana, a materiał starannie wyselekcjonowany i dobrany do każdego z tomów. Pozwoliło to Autorowi na osiągnięcie dwóch ważnych efektów. Po pierwsze, każda z obu części monografii tworzy odrębną, logiczną całość i może funkcjonować niezależnie od drugiej. Razem stanowią natomiast precyzyjne przedstawienie problematyki funkcjonowania i ochrony prawnej akweduktów publicznych.

Trafny dobór materiału w każdym tomie dał również ten efekt, że pierwszy z nich nabrał cech części wprowadzającej, a drugi głównej. W pierwszym tomie monografii objaśnia się terminologię związaną z gospodarowaniem i ochroną wód publicznych w Rzymie, ze

³ *'Silentium' nei documenti sacerdotali. Le interpretazioni di Veranio e di Ateio Capitone*, «Diritto@Storia» 6/2007, s. 1-10; *Manio Valerio Massimo, dittatore e augure*, «Diritto@Storia» 7/2008, s. 1-13; *Sacerdozio, magistratura e popolo*, «Diritto@Storia» 8/2009, s. 1-11; *Collegi sacerdotali ed assemblee popolari nella repubblica romana, Torino 2008; Sacerdoti e magistrati nel diritto pubblico romano*, «Diritto@Storia» 10/2011-2012, s. 1-15; *Qualche riflessione sul plebiscito del tribuno della plebe Villio del 180 a.C. (la cd. lex Villia annalis)*, «Diritto@Storia» 10/2011-2012, s. 1-20.

⁴ *'Aqua publica e aqua profluens'*, «Diritto@Storia» 10/2011-2012, s. 1-12; *Fulioniche e uso delle strade urbane: sul concetto di 'incommodum publicum' (a proposito di D. 43.10.1)*, «Teoria e Storia del Diritto Privato» 6/2013, s. 1-50; *Appunti su 'bonum et aequum' e 'conventio-consensus' tra 'ius' e 'societas'*, «Diritto@Storia» 11/2013 (w druku); *'Acqua', 'publica utilitas' e 'religio'*, [w:] *Studi in onore di E. Montanari*, Roma 2013 (w druku).

szczególnym uwzględnieniem akweduktów. Z kolei, w tomie drugim podejmuje się problematykę dotyczącą *stricte* zasad prawnych zaopatrywania i dystrybuowania wody publicznej w Mieście oraz ochrony prawnej tejże. O trafności takiej konstrukcji pracy świadczy ponadto fakt, iż udało się uniknąć w niej niepotrzebnych powtórzeń, a materiał został przedstawiony w sposób jasny i klarowny.

Spis treści recenzowanej monografii jest dość szeroko rozbudowany, co stanowi jej zaletę. Praca stała się dzięki temu bardziej czytelna, a analizowany materiał uporządkowany. Należy też zaznaczyć, iż oba tomy zostały napisane z wykorzystaniem tej samej konstrukcji.

Tom pierwszy, zatytułowany *La struttura giuridica*, otwierają Rozważania wstępne (*Considerazioni iniziali*, s. 1-13). F. Vallocchia zwraca w nich uwagę na wyjątkową, widoczną na wielu płaszczyznach specyfikę rzymskich akweduktów publicznych. Ona, zresztą, była główną przyczyną zainteresowania się przez Autora tą tematyką i poświęcenia jej odrębnej monografii (s. 7-13).

Pierwszy tom *Studi sugli acquedotti pubblici romani* został podzielony na dwie części. Część pierwsza (*Alle origini degli acquedotti pubblici*, s. 17-59), składa się z dwóch rozdziałów, zaś część druga (*Acque pubbliche che scorrono*, s. 63-109), z trzech.

W rozdziale I (*Le conduzioni d'acqua dei privati come modello degli acquedotti pubblici*, s. 17-33) Autor skupia się, przede wszystkim, na przybliżeniu istoty służebności akweduktu, który, jego zdaniem, stanowił wzór i główny punkt odniesienia dla konstruowanego przez lata systemu zaopatrywania miasta w wodę publiczną (s. 17-21, 32-33). Kilka stron pierwszego rozdziału Vallocchia poświęcił na wyjaśnienie podstawowej terminologii związanej z akweduktami. Znalazły się tu więc m.in. takie terminy, jak *fons*, *rivus*, *caput aquae*, *aqua perennis*.

W rozdziale II (*'Ius aquae ducendae' tra servitù prediale e concessione pubblica*, s. 35-59) Vallocchia usiłuje zbadać istotę i funkcje *servitus aquaeductus*. Przyczynkiem do rozważań na ten temat jest dla niego definicja służebności akweduktu sformułowana przez Ulpiana i zachowana w Digestach (D. 8,3,1,pr.), a następnie zamieszczona przez kompilatorów w Instytucjach Justyniańskich. Zmiany, jakich

przy okazji dokonali oni w jej treści, sprowokowały Autora recenzowanej monografii do postawienia pytania o to, kiedy jurysprudenca zaczęła określać *servitus aquaeductus* mianem *ius aquae ducendae* (s. 35-39). Vallocchia jest bowiem przekonany, że tym wyrażeniem posługiwano się zarówno w odniesieniu do czerpania wody przez jednostki, jak i do wspomnianej służebności (s. 39). Celem dokładnego przedstawienia tej kwestii ponownie skupia się on na przedstawieniu zagadnień terminologicznych (s. 39-52). Najwięcej uwagi Autor poświęca problematyce czerpania wody *ex castello*, uważając ją za jedną z bardziej złożonych i niejednoznacznych kwestii związanych z funkcjonowaniem rzymskich akweduktów. Za najważniejszą cechę prawa do czerpania wody *ex castello* uznaje Vallocchia jego niezbywalność (s. 51). Ta cecha staje się dla Autora przyczynkiem do kolejnych analiz, tym razem poświęconych różnicom dzielącym służebność, a dokładniej, *servitus aquaeductus* od koncesji wodnej (s. 53-59).

Rozdział III, zatytułowany *Res publica res populi* (s. 63-78), otwiera drugą część pierwszego tomu recenzowanej monografii. Autor zaczyna ten rozdział od stwierdzenia, iż współczesna romanistyka wykazuje tendencje do tworzenia jednolitej koncepcji na temat systemu wód publicznych, co, jego zdaniem, niekoniecznie znajduje potwierdzenie w źródłach. Już bowiem sama istota wód sztucznie doprowadzanych w celach innych, aniżeli spławianie, podkreśla specyfikę tychże wód, wyróżniając je, tym samym, na tle pozostałych. Sam choćby publiczny charakter akweduktów czyni je tak odmiennymi od reszty wód płynących. Już w pierwszych słowach III rozdziału Autor zapowiada, iż celem jego obecnych badań będzie przedstawienie tych cech rzymskich akweduktów, które czynią je tak wyjątkowymi (s. 63). Rozważania Autora sprowadzają się jednak, przede wszystkim, do opisu kategorii rzeczy znanych prawu rzymskiemu oraz, na tym tle, próby klasyfikacji wód publicznych (s. 74-76). W związku z tym, wydaje się, że rozważania prowadzone w tym rozdziale nieco odbiegają od pierwotnego zamysłu Autora, zaś sam opis poszczególnych kategorii rzeczy publicznych jest nazbyt rozbudowany i niekonieczny dla uzyskania pełnego obrazu problemu.

Rozdział IV nosi tytuł *Acque che scorrono „naturaliter” (e altre acque)* (s. 78-87). Vallocchia skupia w nim swoją uwagę na charakterystyce *flumina perennia*. Dochodzi do wniosku, że publiczny charakter rzek wiecznie płynących jest konsekwencją zastosowania kryteriów naturalnego porządku. Otóż, wszystkie rzeki stałe są publiczne, w przeciwieństwie do rzek prywatnych, które nie posiadają cechy nieprzerwanego spławu (s. 80-85). Paragraf drugi rozdziału IV został poświęcony przedstawieniu owych ‘*altre acque*’, do których Vallocchia zalicza: *fons, rivus, lacus, stagnum, fossa, puteus, piscina i cisterna* (s. 85-87).

Ostatni rozdział pierwszego tomu recenzowanej monografii jest poświęcony *Acque che scorrono „aliter”*. *Gli acquedotti* (s. 89-109). Głównym celem, jaki Vallocchia zamierza w nim zrealizować, jest wyjaśnienie aspektów terminologicznych związanych z akweduktami. Autor już na samym początku rozdziału, zwraca uwagę na niejednoznaczność takich wyrażen, jak *aqua publica* czy *aquae ductus*. Szczególny nacisk kładzie na to drugie wyrażenie. Wyjaśnia, iż oznaczało ono zarówno budowlę wzniesioną w celu doprowadzania wody, jak i treść prawa służebności (s. 91-92). Istotna i trafna konkluzja, jaką wysnuwa Autor w omawianym obecnie rozdziale, dotyczy również charakteru akweduktów. Brzmi ona: [...] *l’acquedotto, nonostante si componga di un elemento naturale, non acquisisce la condizione di res publica per via di criteri naturali (come nel caso dei fiumi perenni); esso è pubblico in virtù di un atto del magistrato ed è su questa base che appartiene al populus* (s. 101). Do *res in usu publico* należy natomiast, zdaniem Vallocchii, zaliczyć doprowadzaną wodociągami wodę, która dzięki zastosowaniu odpowiednich urządzeń dystrybuujących ją, była dostępna dla wszystkich (s. 102).

Pierwszy tom recenzowanej monografii kończą Rozważania podsumowujące (*Considerazioni conclusive*, s. 111-120), w których Autor zastanawia się nad różnicą w znaczeniu dwóch terminów – *aqua fluens* i *aqua profluens*. Ostatecznie dochodzi do wniosku, że skoro w źródłach były one stosowane wymiennie, to należy uznać je za synonimy (s. 113). Sam zaś termin „... *profluens* indicavo tanto lo scorrimento naturale quanto quello indotto” (s. 144). A zatem, “... *l’aqua profluens*

era ogni acqua corrente, naturalmente accessibile agli uomini, a tutti gli uomini” (s. 119).

Tom drugi *Studi sugli acquedotti pubblici romani*, zatytułowany *L'organizzazione giuridica*, składa się z trzech części poprzedzonych Rozważaniami wstępnymi (*Considerazioni iniziali*, s. 1-13). Obok krótkiego podsumowania wiadomości przekazanych w tomie pierwszym monografii, Vallocchia zapowiada, iż obecnie zajmie się analizą zagadnień związanych z zarządzaniem akweduktami, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki koncesjonowania wody publicznej (s. 1-4).

Pierwsza kwestia, która budzi jego zainteresowanie, dotyczy braku jakichkolwiek informacji na temat akweduktów publicznych w tekstach źródłowych, a zwłaszcza w Digestach. Autor stawia w związku z tym pytanie, czy ta problematyka w ogóle interesowała jurystów. Otóż, jak słusznie stwierdza Vallocchia, milczenia źródeł nie należy w tym przypadku traktować jako braku zainteresowania ze strony prawników. Nie wydaje mu się bowiem, jakoby ustawy, uchwały senatu czy konstytucje cesarskie były opracowywane wyłącznie przez *scribae*. Poważny udział w ich tworzeniu musieli mieć także *prudentes*, co, według Autora, było jedną z dróg przenikania ich wpływów na zarządzanie wodami publicznymi Rzymu (s. 5, 9-12).

Pierwszą część drugiego tomu monografii, zatytułowaną *Le concessioni d'acqua dagli acquedotti pubblici* (s. 17-59), otwiera rozdział poświęcony terminologii stosowanej na oznaczenie koncesji wodnych (*Il lessico delle fonti*, s. 17-30). Vallocchia zwraca w nim uwagę, przede wszystkim, na zróżnicowane w tym zakresie nazewnictwo, co, jego zdaniem, należy do jednej z bardziej charakterystycznych cech przydziałów wodnych (s. 18).

W rozdziale II (*Carattere personale e reale*, s. 31-44) Vallocchia, w oparciu o wnikliwą analizę tekstów źródłowych zmierza, do ustalenia, czy rzymskie koncesje wodne miały charakter osobisty, czy rzeczowy. Bardzo trafnie swoje badania prowadzi z uwzględnieniem zmian zachodzących na przełomie wieków, oddzielając okres republikański od cesarskiego oraz uwzględniając reformy przeprowadzane w tym zakresie przez kolejnych princepsów (s. 35-39). Zmiany, o których mowa, dotyczyły m.in. zasad przyznawania koncesji, a tak-

że ich charakteru, czemu został poświęcony rozdział III (*Onerosità e gratuità*, s. 45-59) recenzowanej monografii. W oparciu o wybrane fragmenty traktatu Frontinusa, F. Vallocchia stara się przedstawić proces tych zmian zachodzący od republiki do pryncypatu, zwracając uwagę, przede wszystkim, na dwie kwestie. Po pierwsze, na odpłatność bądź nieodpłatność koncesji wodnych (*Sul rapporto tra concessioni onerose e gratuite*, s. 57-59). Po drugie, na zasady ich udzielania oraz podmioty uprawnione do ubiegania się o nie. Najwięcej uwagi poświęca Autor *beneficia principis*, których przyznawanie począwszy od Augusta należało do wyłącznych kompetencji princepsa (s. 48-56).

Jedną z ważniejszych kwestii nieodłącznie związanych z zagadnieniem organizacji prawnej systemu zaopatrzenia miasta w wodę jest zagadnienie dotyczące przyznawania jednostkom przywileju czerpania jej na własne, prywatne potrzeby. Takiego zdania jest również F. Vallocchia, który na przedstawienie tej problematyki poświęcił aż dwa rozdziały. Już na wstępie rozdziału IV (*Gli elementi caratterizzanti la gestione degli acquedotti. Il 'modello' della „popolarità”*, s. 63-79), otwierającego drugą część monografii zatytułowaną *Persone, gestione degli acquedotti e uso dell'acqua pubblica* (s. 63-122) zaznaczył on, iż celem jego obecnych badań jest przedstawienie pomijanych przez współczesną doktrynę kwestii związanych z zarządzaniem akweduktami na przełomie republiki i pryncypatu. Konsekwentnie, Autor skupia się więc na organizacji pracy i zadaniach urzędników zaangażowanych w administrowanie systemem wodociągowym Rzymu, oddzielając *magistratus* republikańskich od cesarskich *curatores*. Dopelnieniem rozdziału IV jest kolejny rozdział, tym razem poświęcony problemowi *Usa in comune dell'acqua* (s. 81-96). Autor rozpoczyna go od postawienia tezy, iż w źródłach, m.in. w *De aquaeductu urbis Romae*, znajdują się dowody na istnienie związków osób prywatnych tworzonych w celu uzyskania koncesji wodnych (s. 81). Te koncesje, jak pisze Vallocchia, były otrzymywane „... communiter e l'assetto comunitario rilevava anche ai fini della persistenza della medesima concessione; essa, di natura personale, non doveva essere rinnovata per ogni mutamento dell'aggregazione così creata, bensì solo nel caso in cui tutti i *socii* che l'avevano originariamente ottenuta fossero

venuti meno, anche in tempi diversi” (s. 83). W ostatnim paragrafie omawianego rozdziału Autor podkreśla, że także źródła epigraficzne dostarczają dowodów na istnienie tego rodzaju stałych związków tworzonych właśnie celem korzystania z wody publicznej, co stara się udowodnić, przytaczając liczne inskrypcje (s. 93-96) pozwalające uwiarygodnić formułowane przez niego tezy.

Na szczególną uwagę zasługuje rozdział VI monografii, a to za sprawą niemal pionierskiej analizy konsekwentnie, jak dotąd, pomijanego w romanistyce tematu *Conlegium aquae* (s. 97-122). Vallocchia trafnie rozpoczyna rozdział od krótkiego szkicu historycznego badań prowadzonych nad *conlegium aquae*, a dopiero później przechodzi do omówienia problemu datacji. Zagadnienie analizowane w tym rozdziale jest dla Autora okazją do polemiki z kilkoma czołowymi romanistami, tj. Th. Mommsenem, F.M. Torrigiem czy V. Arangio-Ruizem.

Trzecia część monografii dotyczy sądowej ochrony akweduktów publicznych (*La tutela giudiziaria*, s. 125-154). Składa się ona z dwóch rozdziałów, które stanowią kwintesencję II tomu recenzowanej rozprawy. Rozdział VII, jak wynika z jego tytułu – *Praetores, curatores aquarum e magistri del conlegium aquae* (s. 125-142) – został poświęcony przedstawieniu poszczególnych urzędów kompetentnych, tak w republice, jak i w pryncypacie, w zakresie ochrony sądowej wodociągów i poszczególnych urzędzeń zapewniających stałe dostawy wody pitnej do miasta.

Wielokrotnie w recenzowanej pracy jej Autor podkreślał istnienie wolnego dostępu i swobody korzystania z wody publicznej dostarczanej do miasta. Kilkakrotnie zwracał też uwagę na związane z tym zagrożenia, przejawiające się ryzykiem czy to uszkodzenia instalacji będących elementem systemu dystrybucji, czy ograniczenia analogicznych praw innych jednostek w zakresie czerpania wody. Trafne jest więc zakończenie przez Autora jego rozważań uwagami na temat ochrony, z jednej strony, samej wody jako dobra publicznego oraz powszechnego prawa do korzystania z niej, a z drugiej, praw przysługujących w tym zakresie pojedynczym uprawnionym, w szczególności koncesjonariuszom.

Analizę tego zagadnienia Vallocchia kontynuuje w rozdziale VIII swojej monografii, zatytułowanym *Tutela dell'acqua, degli usi pubblici e dell'uso esclusivo* (s. 143-154), gdzie prowadzi badania nad tekstami źródłowymi traktującymi wyłącznie o ochronie wody publicznej i prawie do korzystania z niej. W związku z tym, Autor szeroko omawia przytoczoną w traktacie Frontinusa treść *lex Quinctia de aquaeductibus* z 9r p.n.e., *S.C. de aquis* z 11r. p.n.e. oraz odpowiednie *interdicta* z grupy *de aquis*, do których komentarz, autorstwa Ulpiana, zachował się w Digestach Justyniańskich (są to interdykty: *de aqua cottidiana et aestiva*, *de rivis*, *de fonte purgando reficiendo* oraz *quo ex castello*).

Tom drugi monografii wieńczą Rozważania podsumowujące (*Considerazioni conclusive*, s. 155-164), w których Autor stara się dowieść istnienia ścisłych związków między funkcjonowaniem, zarządzaniem i ochroną prawną rzymskich akweduktów a *utilitas publica* z uwzględnieniem zmian, jakie zachodziły na tym tle wraz z przeobrażeniami ustrojowymi zapoczątkowanymi przez Augusta (s. 158). Kwintesencją tych zmian, jak pisze Vallocchia, było przejście 'dalla *potestas populi* alla *imperatoria potestas* che tutto assorbe perché, come scriveva Ulpiano (in D. 1,4,1 pr.), *cum lege regia, quae de imperio eius lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat*' (s. 158).

Nieco niezrozumiałe jest jedynie poświęcenie przez Autora kilku stron Rozważań podsumowujących związkom religii ze wspomnianą *potestas populi* i *imperatoria populi* (s. 159-164). Jest to niejasne głównie z tego względu, iż problematyka ta nie była w ogóle poruszana w części głównej monografii. Można nawet odnieść wrażenie, że znalazła się w tym miejscu, gdyż nie pasowała do żadnego z rozdziałów. Jest to jednak zagadnienie zbyt poważne i obszerne, aby mogło być omówione tak skrótowo i w dodatku w uwagach końcowych. Wydaje się, że świadomość tego ma sam Autor, który kończy swoje rozważania słowami: „Ma su questi temi ancora molto c'è da studiare” (s. 164).

Cennym elementem pracy jest sygnalizowanie przez Autora w pierwszych słowach niemal każdego rozdziału, czym aktualnie będzie się zajmował, a także zamieszczanie na początku każdego

rozdziału jego skróconego planu ze wskazaniem poszczególnych paragrafów i punktów. Należy podkreślić, że jest to przedsięwzięcie niezwykle trudne dla każdego badacza, gdyż wymaga od niego ogromnej samodyscypliny w trakcie wypełniania przyjętych założeń.

Inną zaletą recenzowanej pracy jest jej bogata podstawa źródłowa. Warto zaznaczyć, iż Autor oparł swoje rozważania nie tylko na źródłach prawniczych, ale również na literackich. W obu przypadkach liczba cytowań jest imponująca. Do podstawowych źródeł prawniczych poddanych analizie należą: traktat *De aquaeductu urbis Romae* Frontinusa oraz odpowiednie fragmenty *Corpus Iuris Civilis*, a w szczególności Digestów. Należy podkreślić, że wszystkie fragmenty zostały dobrane starannie, w sposób przemyślany. Na uwagę zasługuje także podjęty przez Autora trud przeanalizowania ustaw municypalnych, w tym m.in. *lex Iulia municipalis*, *lex Irnitana* czy *leges Coloniae Genetivae Iuliae*.

Cenne dla nakreślenia pełnego obrazu zgłębianej przez Autora problematyki są ponadto szeroko przez niego cytowane inskrypcje zaczerpnięte z *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Z kolei, wśród poddanych analizie źródeł literackich znalazły się fragmenty z pism Cicerona, a także prace historyków, m.in. Tacyta, Kasjusza Diona, Swetoniusza, gramatyka Festusa oraz architekta i inżyniera Witruwiusza.

Recenzowana monografia doskonale wpisuje się w nurt badań nad rzymskim prawem administracyjnym, wnosząc w nie istotny wkład. Jest ona cennym źródłem poznania zagadnień interesujących szerokie kręgi badaczy, przede wszystkim, romanistów i historyków prawa. Ponadto, prawne uregulowanie zasad funkcjonowania akweduktów stanowiących integralny element infrastruktury miejskiej z dużym prawdopodobieństwem spotka się także z zainteresowaniem ze strony badaczy zgłębiających historię architektury czy inżynierii.

Renata Kamińska*

* Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego